

УДК 94(477.63/.65)(043.2)

НИЖНЄ ПОДНІПРОВ'Я В КОНТЕКСТІ ГЕОГРАФІЧНОЇ ТЕОРІЇ
ПРОГРЕСУ Л. МЕЧНИКОВА

Сергій Сурченко,
старший науковий співробітник
відділу музейних комунікацій

Пропоновані тези є спробою визначити значення наукової спадщини історика, географа, письменника, соціолога Льва Мечникова (1838–1888) для досліджень історії становлення українського суспільства, розвитку державотворчих процесів в південних регіонах та формування території сучасної української держави.

Ключові слова: Нижнє Подніпров'я, державотворення, географічний детермінізм.

В усі часи агресивні війни з метою захоплення чужих територій виправдовувалися начебто їх приналежністю загарбнику. Право на агресію доводили маніпуляціями суспільною свідомістю на повсякденно-побутовому рівні. В цьому сенсі війна, розв'язана в ХХІ ст. проти України, є рецидивом старих підходів.

Водночас, на науково-теоретичному рівні, російська агресія викликає зворотну реакцію – актуалізує дослідження історії конкретних регіонів, процесів соціогенезу та державотворення, які там відбувалися, а також вплив на них різноманітних чинників. Особливо важливими в цьому контексті є комплексні, міждисциплінарні підходи з використанням даних історії, історичної географії та соціології. Прикладом таких підходів є наукова спадщина Льва Мечникова (1838–1888) – історика, географа, письменника, соціолога.

Його ім'я лише повертається в сучасну українську науку. Лев Ілліч Мечников, брат нобелівського лауреата в галузі медицини Іллі Мечникова, є «представником географічного напрямку (географічної школи) в соціології». Одночасно його вважають мандрівником, українським вченим, російським

науковцем, швейцарським географом, єврейським письменником. Він досконало знав півтора десятки мов, окрім історії та географії вивчав медицину, літературознавство, етнографію та чимало інших дисциплін, змолоду захоплювався анархізмом та брав участь у русі гарібальдійців [1]. Його насичене подіями життя достойно окремої наукової розвідки, та навіть осмислення засобами мистецтва.

Другу половину свого короткого життя Л. Мечников присвятив науковій діяльності. Основною його працею є «Цивілізація та великі історичні річки. Географічна теорія розвитку сучасних суспільств», яка й сьогодні викликає цілу палітру думок – від захоплення до звинувачень автора в географічному детермінізмі. Втім, останнє дещо перебільшено. Л. Мечников підкреслює велике значення таких річок як Ніл, Тигр, Євфрат, Янцзи та Хуанхе в становленні світової цивілізації. Але для нього це, як і вдосконалення техніки, скоріше передумови або компоненти загального прогресу: «...беззаперечний доказ дійсного існування загального прогресу в історії надає нам безперервний ряд видозмін і укріплень соціального зв'язку між людьми і факт наростання загальнолюдської солідарності. Ось це свідчення і заслуговує бути визнаним в якості критерію суспільного прогресу в історії» [2, с. 4].

Основними фазами історії Л. Мечников вважав: 1) давні століття (або річковий період, XVIII–X ст. до н.е.); 2) середні століття (середземноморський період, від X ст. до н.е. до середньовіччя європейської історії; 3) нові століття (океанічний період, від відкриття Америки) [2, с. 99–100]. Автор здебільшого досліджує давні часи. Важливою ознакою прогресу та життєздатності етносу для нього є опанування нових територій вздовж річок та вихід на морське узбережжя. Л. Мечников визначає другу частину середземноморського періоду часом, коли до загального культурно руху приєднується регіон Чорного моря. Історію України він не виокремлює. Але його оригінальна концепція прогресу та ролі в ньому річкового середовища,

попри дещо вільний підхід до хронології, безпосередньо торкається проблематики історії Нижнього Подніпров'я – території обабіч Дніпра у його нижній течії, тобто від порогів та о. Хортиця до гирла.

Дослідженнями історії цього регіону опікувалися здебільшого українські автори. В тому чи іншому контексті висвітлення теми можна бачити в творах О.С. Афанасьєва-Чужбинського, Д.І. Яворницького, В.И. Гошкевича, А.Ф. Кащенко [3–6]. Зневагу до цієї території з боку більшості істориків в часи імперії можна пояснити тим, що тут сконцентровані пам'ятки української історії від стародавніх часів до сучасності, дослідження котрих призводили до висновків, які протирічили офіційним концепціям. За словами патріота України Юрія Липи, автора праці «Призначення України» (1938), фальшування історії було звичайною практикою: «...23 квітня 1734 р. Російська Академія Наук у Петербурзі надумала видати історичні літописи, ідучи за прикладом Києва і взагалі Заходу. На те надійшла резолюція Сенату й Синоду, що коштів на те не видадуть, «понеже... там неіснуючі правди, що від них можуть піти спокуси серед людей». Лише 112 літ пізніше, в 1846 році, ці літописи «з поправками» змогли з'явитися в друку» [7, с. 40].

Чи не найпершим у сучасній вітчизняній історіографії осмисленням значення регіону стали глави колективної монографії «Давня історія України» – комплексного й систематизованого висвітлення на базі археологічних даних стародавньої історії України від часу появи на її землях людської істоти й до епохи Київської Русі включно. Книга має методологічне значення. Зокрема, в передмові йдеться: «... у своєму історичному поступу найрізноманітніші народи неодмінно підпадали під дію життєдайних сил нашої землі. Адже від давніх-давен вона була надзвичайно зручною для проживання, розвитку відтворюючого господарства, реалізації творчих потенцій людини. Порівняно м'які природнокліматичні умови, багаті ґрунти, рослинний і тваринний світ, наявність корисних копалин тощо, – все це

сприяло поступовому складанню тут матеріального виробництва, скотарства, землеробства, мистецтва, космології, ранній еволюції політичних форм життя й т.д. Археологічні матеріали неспростовно доводять: від часу появи на території України людського життя воно ніколи тут не припинялося, так само як й не припинявся й поступальний соціально-економічний та культурний розвиток місцевого стародавнього різноетнічного населення» [8, с. 7].

Водночас дослідження впливу різних чинників, зокрема природно-географічних, на історію того чи іншого регіону, мають перспективи продовження. Метою цієї розвідки є з'ясування значення та прийнятність концепції Л. Мечникова до історії Нижнього Подніпров'я. Для цього необхідно співставити наведені положення його концепції з інформацією історичних джерел.

Першим, хто описав наші терени був Геродот Галікарнаський, котрий в V ст. до н.е. відвідав Скіфію для того, щоби зібрати матеріал для написання історії греко-перських війн. В своїй «Історії» він декілька разів згадує країну Геррос. Розповідаючи про скіфів-кочівників, він говорить, що: «... вони не сіють, ні орють. У всій країні немає дерева, лише в Лісистій. Ці кочівники займають (на схід) землі на 14 днів дороги, аж до річки Геррос». Розповідаючи про Борисфен, Геродот говорить: «Він найбільш плодovitий не лише між скіфськими ріками. Він має найкращі й найпридатніші для худоби пасовиська, він же має щонайбільше доброї риби. Вода з нього найприємніша для пиття; він пливе чистий між іншими мутними. Над його берегами найкращі посіви; в місцях, де не сіяно, родить висока трава» [9, с. 47, 51].

За повідомленням давньоримського автора Плутарха видатний афінський архонт Перикл в 437–436 рр. до н.е. здійснив Понтійську морську експедицію з метою організації постачання хліба для грецьких полісів. Ймовірно, він вів перемовини з архонтами причорноморських міст, які закупали хліб та інше у місцевих жителів, які були організовані в держави, бо

щоби жити та торгувати, потрібно було мати державні важелі влади [11, с. 20]. Але у II ст. до н.е. почався період занепаду скіфської держави. Під потужними ударами сусідніх сарматських племен володіння скіфів значно зменшується. Втримати їм вдалося лише вузьку смугу Нижнього Подніпров'я та Степовий Крим. Саме тут і була утворена нова держава – Мала Скіфія, столицею якої було місто Неаполь (поблизу сучасного Сімферополя).

Території Нижнього Подніпров'я приділяють увагу й інші античні та середньовічні автори – Клавдій Птоломей, Прокопій Кесарійський, Пріск Панійський, Йордан, Костянтин Порфірородний, а також арабські мандрівники.

Велике переселення народів зачепило й Великий Луг. На відміну від інших готи мігрували без худоби та сімей, пробиваючись через болота та ліси до конкретно означеного району. Вчені простежили їхній шлях, хоча нічого з матеріальної культури не знайшли. Ймовірно готи прийшли із Готланду по водорозділу Вісли та Південного Бугу. Але чому сюди? Різні переселенці започатковували державні або протодержавні утворення.

Клавдій Птоломей (II ст. н.е.) у своїй праці «Географія» згадує і наш край: «...на річці Борисфен, що тече з півночі, лежать міста: Азагаріум, Амадока, Сарум, Серімум, Метрополіс, Ольвія і Борисфен» [11].

У своїй праці «Про управління імперією» Костянтин Порфірородний наводить цікаву інформацію: «Пачинакіти ж, тікаючи, блукали, вишукуючи місце для свого поселення. Досягши землі, якою вони володіють і нині, виявивши на ній турків, перемігши їх у війні і витіснивши, вони вигнали їх, оселилися тут і володіють цією країною, як сказано, аж до сьогодні вже протягом п'ятдесяти п'яти років. ... друга частина оселилася в західному краї разом з їх воєводою і вождем Леведією, в місцях, які називають Ателькуза» [12, с. 62, 63]. Судячи з перерахування річок цієї області Варух (Дніпро), Куву (Буг), Трулл (Дністер), Брешуть (Серет) і Серет, знаходилася Ателькуза

в межиріччі Дніпра і Серета. Сюди прийшли і кабари – три племені хазарських роду, об'єднані під верховенством одного вождя (князя).

В книзі «Дніпрові пороги» Д. Яворницький, з посиланням на такого собі єпископа Феодосія, пише про острів монастирський (район сучасного м. Дніпро) як про місце зупинки київських князів на шляху до Царгорода. У 957 р. княгиня Ольга тут наче очікувала кінця великої багатоденної бурі та побоювалася нападу біля порогів печенігів. У 998 р. великий князь Володимир, плывучи з численною дружиною по Дніпру до Херсонесу, також спинявся на цьому острові [13, с. 4]. Але джерела цих даних невідомі. Викликає подив інформація щодо побоювання нападу печенігів, адже княгиня не могла їхати без охорони.

Про русів та слов'ян найбільше пише Ібн-Русте: «...вони (Русини)... мають короля, що зветься Ханан-Рус; чинять наїзди на Слав'ян (!), приїзять кораблями, висаджуються, забирають їх в неволю, везуть в Харван (Хазран) і Булгар [над Волгою] і спродують там. Ланів не мають, а живуть з того, що привозять із землі Слав'ян... Вони не мають ані нерухомого маєтку, ані міст, ані ланів; єдиний їх промисел – торгівля соболями, вивірками... Вони відважні і хоробрі. Як нападають на інший народ, то доти не відступлять, доки не знищать (його) цілком; гнітять переможених і роблять їх невольниками. На зріст високі, гарні на вигляд і в нападі сміливі, та цю сміливість не виявляють на коні, але всі свої напади і походи чинять на кораблях... Усі постійно носять при собі мечі, бо мало вірять один одному, а що підступ в них річ звичайна: кому вдасться здобути хоч малий масток, зараз же рідний брат або товариш починає заздро позирати і силкується, щоб як не будь того вбити або зграбувати» [14, с. 16].

Стосовно міст Артанія і Славія, про які згадують арабські джерела, Б. Рибаків робить висновок, що вони знаходились недалеко від Києва на відстані від 140 до 280 кілометрів [15, с. 86–88]. Існують також гіпотези щодо існування у Нижньому Подніпров'ї скотарської держави Арта, центр якої

(скоріш за все духовний) знаходився на острові Хортиця [16]. Ще скіфи, що населяли цей регіон, мали залізні мечі – акінаки, що свідчить на користь існування місцевого залізорудного та металургійного виробництва. Економічний центр міг бути й центром певної держави.

Про сліди генуезького міста в районі урочища Великі Кучугури та татарського в районі Кам'яного затону писав А. Кащенко. Зокрема у Кам'яному затоні, в районі перевозу «...багато траплялося орнаментів од будинків бувшого колись міста, а діди в той час ще пам'ятали, що між кучугурами пісків були ознаки бруку, напівзнесені кам'яні огорожі та рівчаки, викладені каменем. Після бурі, ще й тепер на місці городища зустрічаються мідні і золоті гроші та уламки золотих речей, і не так давно знайдено тут силу таких предметів, та всі вони потрапили в непевні руки». Це були переважно речі скіфської й татарської доби [6, с. 405, 413].

Щодо осілого населення Нижнього Подніпров'я свідчать дані «Повісті минулих літ» щодо уличів, які жили тут у X ст. та переселилися на Дністер внаслідок війн з київськими князями. Поступово вони освоїли територію до моря та Дунаю [17, с. 24]. Їхній племінний союз був, як і такі ж союзи інших придніпровських слов'ян, протодержавним утворенням. Але воно не витримало конкуренцію із більш могутнішим сусідом. Київські князі встановили свій контроль над Подніпров'ям до Чорного моря, фактично встановивши в такий спосіб кордони своєї держави по чорноморському узбережжю. Це забезпечувало безперебійне функціонування річкової ділянки шляху «з варяг у греки» – основи могутності Русі. Нагальна потреба в цьому стала причиною війн за ці землі з уличами, а також боротьби з кочівниками, яку вів великий князь Святослав. Прямуючи в 971 р. з Балкан у пониззя Дніпра, в район Хортиці та Крарійської переправи, він намагався поновити торгові перевезення до Візантії, блокувані печенігами [18, с. 12].

З XII ст. літописам відомі бродники. Як і пізніше запорозькі козаки, вони були слов'янами та жили на території, якій загрожували кочівники, що вимагало об'єднання у збройні загони [19, с. 33–34, 39].

У своєму творі «Історія про козаків запорозьких» (1740 р.) російський полковник Семен Мишецький, який кілька років жив на Січі та збирав в козаків інформацію щодо Нижнього Подніпров'я, згадує велику кількість давніх городищ на Нижньому Дніпрі. Деякі з них він називає «турецькими», про інші каже, що «ким вони збудовані та ким зруйновані – невідомо» [20]. Відкрити завісу таємниці над цими пам'ятками давнини допомогла археологія. Дослідження, які проводилися на городищах Нижнього Дніпра з кінця XIX ст., довели, що більшість з них належать до так званих «пізніх скіфів». Існували ці давні міста з III ст. до н.е. до III ст. н.е. [21, с. 12].

Варто наголосити, що на острові Хортиця та на Великому Лузі існували військові та адміністративні центри запорозького козацтва – Запорозькі Січі. Вони стали центрами державного утворення з військом та всіма державними атрибутами та проіснували до знищення імперією в 1775 р.

Це лише попередня розвідка, але на основі наведених даних можемо стверджувати, що універсальна концепція Л. Мечникова має методологічне значення для дослідження процесів розвитку Нижнього Подніпров'я та формування території сучасної України. На нижньому Дніпрі життя не замирало при жодних обставинах. Тут існували державні утворення, про які відомо завдяки археологічним дослідженням та повідомленням античних та середньовічних авторів. У відповідності до висновків Л. Мечникова, до процесів державотворення Нижнє Подніпров'я було залучено осілим населенням, яке не вбачало, як кочівники, в річках перешкоду на шляху міграцій, а пристосовувалося до річкового середовища та співіснувало із ним. Річкові шляхи зв'язали Середнє та Нижнє Подніпров'я. Логічним слідством цього тривалого процесу стало виникнення Руської держави, коли руси

включили територію сучасної України до загального культурного прогресу забезпечивши морське сполучення в тому числі із Середземномор'ям. Таким чином, період річкової історії змінився періодом морської. Подальшим розвитком державницької традиції став наступний етап, також пов'язаний з річковим та морським середовищем у своєму економічному, військово-політичному та духовному житті. Це період Запорозької Січі – прообразу сучасної української держави.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ditchuk I.L. Lev Mechnykov ta yoho rol u heohrafichnykh doslidzhenniakh: pisliaslovo z nahody yuvileiu. *Istoriia ukrainskoi heohrafii. Vseukrainskyi naukovo-teoretychnyi chasopys*. Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky, 2009. Vyp. 1 (19). S. 12–24. URL: <https://ukr-tur.narod.ru/istoukrgeo/lev-mechnykov-ta-yoho-rol.htm> (дата звернення: 10.10.2023 р.).
2. Mechnykov L.Y. Tsyvylyzatsiya y velykye ystorycheskye reky. Heohrafycheskaia teoriia razvytyia sovremennykh obshchestv / per. s frants. M.D. Horodetskoho. S.-Peterburh: Yzdanye redaktsyy zhurnala «Zhyzn», 1898. 176 s.
3. Afanasiev-Chuzhbynskyi O.S. Narysy Dnipra. Lviv: Apriori, 2016. 544 s.
4. Yavornytskyi D.I. Istoriia zaporozkykh kozakiv: v 3-kh t. K.: Naukova dumka. 1990.
5. Hoshkevych V.Y. Drevnye horodyshcha po bereham nyzovoho Dnepra: Letopys muzeia. Vyp. 3. Kherson, 1913. 31 s.: yl.
6. Kashchenko A. F. Opovidannia pro slavne Viisko Zaporozke nyzove. Dnipropetrovsk: Sich, 1991. 494 s.
7. Lypa Yu. Pryznachennia Ukrainy. Lviv: Prosvita, 1992. 270 s.
8. Davnia istoriia Ukrainy: v 3-kh tomakh / hol. red. P.P. Tolochko. Kyiv: Naukova dumka, 1997. Tom 1: Pervisne suspilstvo. 560 s.
9. Herodot iz Halikarnasu. Kyiv: Skifiia, 1992. 72 s.

10. Plutarkh. Porivnialni zhyttiepysy: u 2 kn. Kyiv: Stylet i stylos, 2023. Kn. 2. 480 s.
11. Ptolemy. The Geography. URL: [http:// penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Gazetteer/Periods/Roman/_Texts/Ptolemy/home.html](http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Gazetteer/Periods/Roman/_Texts/Ptolemy/home.html) (дата звернення: 10.10.2023 р.).
12. Konstantyn Bahrianorodnyi. Ob upravlenyy ymperyei / pod red. H.H. Litavrina,. Ya.M. Shchapova. Moskva: Nauka, 1989. 211 s.
13. Yavornytskyi D.I. Dniprovi porohy. Dnipropetrovsk: Promin, 1989. 55 s.
14. Sichynskyi V. Chuzhyntsi pro Ukrainu. Lviv: Slovo, 1992. 118 s.
15. Rybakov D.S. Myr ystoryy. Moskva: Molodaia hvardyia, 1984. 351 s.
16. Shylov Yu. Davnia istoriia Ukrainy. Kyiv: MAUP, 2007, 278 s.
17. Polnoe sobranie russkykh letopysy. Lenynhrad: Yzdatelstvo Rossyiskoi Akademyy Nauk, 1925. T. 5: Sofyiskaia pervaia letopys. Vyp. 1. Yzdanye vtoroe. 244 s.
18. Sarychev V.D. Khortytsia v pysmovykh dzherelakh ta svidchenniakh: vid Kostiantyna Bahrianorodnoho do Mykoly Hoholia. Zaporizhzhia: Keramist, 2019. 50 s.
19. Kotliar M. Davnoruski koreni kozatstva. *Ukrainske kozatstvo: vytoky, evoliutsiia, spadshchyna. Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii, prysviachenoï 500-richchiu ukrainskoho kozatstva* (Kyiv-Dnipropetrovsk, 13-17 travnia 1991 r.). V 3-kh vyp. Vyp. I. Kyiv, 1993. S. 32–40.
20. Myshetskyi S. Ystoryia o kozakakh Zaporozhskykh. Moskva. 1847. 92 s.
21. Nykonenko D.D. Horodyshcha Nyzhnoho Podniprovia yak obiekty muzeiefikatsii ta okhorony kulturnoi spadshchyny»: avtoref. Dys. na zdobuttia st. kand. ist. nauk. *Naukovyi arkhiv Natsionalnoho zapovidnyka «Khortytsia»*, spr.1005.